

VEELZIJDIGE RITUELEN RONDOM DE DOOD

HOE VERSCHILLENDE CULTUREN OMGAAN MET STERFELIJKHEID

In haar nieuwste boek, *Kraaienmars*, neemt Karin Anema ons mee op een boeiende reis door de wereld van rouwrituelen en dodenvereringen in uiteenlopende culturen. Met een scherp oog voor detail en persoonlijke betrokkenheid verkent Anema hoe verschillende samenlevingen de dood benaderen. Van de feestelijke vieringen in Ghana tot de ingetogen rituelen in Japan, ze onthult hoe culturele, religieuze en sociale factoren onze kijk op de dood beïnvloeden en verrijken. In dit interview vertelt ze over de inspiratie achter haar boek, de uitdagingen die ze tegenkwam tijdens haar onderzoek, en de ontdekkingen die ze deed over hoe mensen wereldwijd omgaan met verlies en herdenking. Ontdek de diepere betekenis en symboliek die schuilgaan in de diverse rituelen rondom de dood.

Wat inspireerde je om dit boek te schrijven?

Tijdens mijn reizen voor de andere boeken die ik heb geschreven, werd ik op verschillende manieren met de dood geconfronteerd. Zoals de vele slachtoffers en ongeïdentificeerde NN'ers (Nomen Nescio) in Colombia waarover ik het boek *De wet van de stilte* heb geschreven. Zoals een etnische groep in Ethiopië die outcast is omdat ze (verplicht) met 'de dood' moeten werken. Omgekeerd hebben afleggers in Suriname juist status. Daar maakte ik ook een rouwopheffingsfeest mee bij de Caraïb-inheemsen, wat ik in mijn boek *De groeten aan de koningin* heb verwerkt. Bovendien ben ik in mijn eigen leven met de dood van mijn naasten geconfronteerd geweest. Ten slotte is voor mij als schrijver de dood uniek, mysterieus en paradoxaal. Vandaar mijn zoektocht naar 'de dood in verschillende culturen'. Dit soort zoektochten – het ontrafelen van iets complex – is mijn passie en de rode draad in al mijn boeken.

Welke uitdagingen ben je tegengekomen bij het onderzoeken van dit onderwerp?

De dood in verschillende culturen is een oneindig fascinerend onderwerp. Als schrijver moet je altijd keuzes maken. Aandacht voor het ene culturele perspectief betekent minder aandacht voor een andere cultuur. Ik heb vermeden om zoveel mogelijk

culturen in mijn boek te proppen. Mijn ervaringen tijdens mijn reizen en in mijn eigen leven zijn de leidraad bij de selectie van de culturen.

Een andere uitdaging was de aandacht in allerlei documentaires en artikelen voor bizarre, griezelige, exotische uitvaartrituelen, waarvan sommige zelfs als toeristische attractie worden aangeboden. Het voelde soms als voyeuristisch en ook wel als een platgetreden en gesimplificeerd pad; lang niet alle mensen in een bepaald land voeren dit soort exotische rituelen uit. Na dit vooronderzoek besloot ik de verhalen van gewone mensen centraal te stellen. Van ver weg tot heel dichtbij.

Begraafplaats op Sardinië

Bazuinkoor

Ook al is onze samenleving nog zo multicultureel, we weten er te weinig van. Ik wil lezers juist raken door de verhalen zo dichtbij mogelijk te brengen. Uiteindelijk is *Kraaienmars* een mix van persoonlijke herinneringen, ontmoetingen met mensen die in onzichtbare en onmisbare beroepen met de dood werken en mijn reiservaringen met de dood. Het meandert tussen het verleden naar nu en tussen verschillende oorden.

Hoe verschillen culturen in hun benadering wat betreft de dood?

Moeilijk om daar in het algemeen iets over te zeggen. Er zijn veel tinten grijs rondom de dood. Voeg daarbij de mensen met transnationale identiteiten, zoals migranten die decennia geleden naar Nederland zijn gekomen en soms wel, soms niet hier begraven of gecremeerd willen worden. Het omgaan met de dood is sterk afhankelijk van de context, van de familie en van de sociale klasse.

Welke cultuur heeft jou het meest verrast wat betreft het omgaan met de dood?

Niet zozeer een bepaalde cultuur, maar wel een meer algemene reactie op de dood, ongeacht de cultuur. Als we met de dood worden geconfronteerd, reageren we vaak op een manier – zoals ‘hij is er nog’ – die niet strookt met het medische idee over leven en dood. Rondom de dood ontstaat kennelijk ruimte voor andere perspectieven over wie we zijn.

Zo bellen sommige nabestaanden in Japan met de zogeheten geestentelefoon, sommige Corsicaanse diaspora raadplegen hun voorouders telefonisch en de Chipayas in Bolivia graven om die reden schedels op. De doden hebben in veel culturen nog een stem in beslissingen.

Zielen die op gezette tijden terugkeren zijn in veel culturen te vinden. Die opvattingen zijn sterker dan het wetenschappelijke feit dat iemand dood is.

Zie je overeenkomsten in rituelen rond de dood?

Het idee van een ziel bindt heel verschillende culturen. De grens tussen fictie en werkelijkheid wordt vaag. Overall ter wereld zoeken mensen naar manieren om met de dood om te gaan. In de beleving van inheemsen is alles in de wereld begeistert en valt de wereld van de doden, de levenden en de natuur samen. Maar in westerse samenlevingen is de wereld steeds meer losgeraakt van de geesten en is er een kloof tussen lichaam en geest ontstaan. Dit komt door het wetenschappelijke denken, maar ook door het christelijke denken: het zondige vlees versus de hemelse verlossing.

Hoe beïnvloeden religieuze overtuigingen de kijk op de dood?

Religies beïnvloeden sterk de kijk op de dood. In veel culturen is het niet einde verhaal voor de dode: hij gaat op reis. Of reïncarneert.

Welke rol speelt de dood in het dagelijks leven van de culturen die je hebt bestudeerd?

In bijvoorbeeld Mexico en Colombia heb ik ervaren hoezeer de dood bij het leven hoort. Skeletten in etalages, werkplaatsen voor doods-kisten en mortuaria horen bij het straatbeeld. Er zijn begraafplaatsen waar begraven, gewoond, gewerkt en gebarbecued wordt. De dood is onderdeel van humor en spel. In het Westen wordt de dood bijna krampachtig op afstand en buiten beeld gehouden. De meeste mensen sterven niet meer thuis, maar in het ziekenhuis of in een hospice. Humor is doorgaans ongepast.

Verandert het onderzoek jouw kijk op de dood? Waarom wel of niet?

Mijn angsten heb ik gebruikt in het boek: ik heb mijn demonen onder ogen gezien. Verlies stelt je identiteit op de proef. Wie ben je? Je raakt in een soort tussengebied. Door me juist in de dood te verdiepen, kijk ik niet langer weg. Het verleden geeft het heden samenhang.

Neem je iets mee van alles wat je hebt gezien in het omgaan met de dood, zoals een ritueel?

Over mijn eigen dood heb ik niets te zeggen, dat is aan mijn kinderen en naasten. Het is fijn als zij iets kiezen wat bij hen en bij mij past. Eén ding heb ik misschien wel meegenomen. In veel culturen, zeker in de westerse, hoor je vaak dat je de uitvaart ‘maar één keer goed kan doen’. Het leidt tot perfectionisme, krampachtigheid en almaar duurdere uitvaarten. Nog grotere boeketten en

kransen, de duurste kisten. Van mij hoeft dat niet. Zeker in zo’n emotionele en hectische situatie pleit ik voor (charmante) foutjes, vergissingen en improvisatie. Goed genoeg is genoeg.

Welk ritueel vond jij het meest indrukwekkend?

Tja, ik begrijp je vraag, maar mijn inzet bij mijn boeken is dat ik observeer en niet oordeel. In *Kraaienmars* zet ik dan ook niet de verschillende rituelen tegenover elkaar alsof ik een sportwedstrijd versla. Ik denk niet dat lezers dan meer gaan begrijpen over de dood in de verschillende culturen. Ik beschrijf liever wat ik meemaak, wat ik zie en wat ik hoor over wat mensen beweegt. Dat is ook de gemeenschappelijke noemer van de boeken van mijn oeuvre: door onbevangen te luisteren en te kijken, probeer ik door te dringen tot de kern van een andere cultuur. Waarbij ik me van alles afvraag: waarom doen ze het zus of zo? Waarom voelen ze wat ze voelen? Dat soort verhalen interesseert hoop ik lezers meer.

Hoe gaan de verschillende culturen om met de dood van kinderen?

Heel verschillend. In Nederland kun je zelfs een foetus licht laten balsemen, een rouwkaart sturen en een uitvaart geven, terwijl bijvoorbeeld sommige etnische groepen in Ghana een gestorven baby zo snel mogelijk begraven en vooral willen vergeten, want het is een ‘slechte dode’ – een baby hoort niet te sterven.

Karin op La Maddalena

Hoe gaan culturen om met de dood van ouderen?

In veel landen is er simpelweg door gebrek aan gezondheidszorg of aan geld, niet de mogelijkheid om levens te rekken. Of zoals het Afrikaanse spreekwoord zegt: ‘De dood is de beste dokter die alle ziekten geneest.’ Een oudere die sterft is ‘een goede dode’. In westerse landen en in de VS heerst eerder het adagium: opgeven is geen optie en wordt een oudere vaak eindeloos doorbehandeld.

Beïnvloedt modernisering de traditionele rouwrituelen? Zijn er nieuwe vormen van rouwrituelen ontstaan?

Modernisering beïnvloedt zeker rouwrituelen. Zoals indertijd de komst van mortuaria, waardoor er meer tijd is gekomen voor het mooi maken van de dode en voor het afscheid. Of, zoals de commercialisering van uitvaarten. Ieder aspect is uit te besteden. Niets in de uitvaartwereld is gratis. De een zijn dood is de ander zijn brood.

Tegelijkertijd zie je voorzichtig hybride vormen van rouwrituelen ontstaan. Zoals sommige witten die het dansend dragen van de kist omarmen. Maar helemaal loskomen van nationale identiteit en uitvaartgewoonten zie je nergens; mensen snakken altijd naar het gevoel ergens bij te horen.

Welke taboes over de dood kom je tegen?

In veel culturen geldt dat mensen er liever niet over praten. Je zou bijvoorbeeld de dood over je af kunnen roepen. Het taboe zie je ook terug in het omfloerste taalgebruik: het kaarsje is gedoofd, hij is het hoekje omgegaan, hij is ons voorgedaan. Taboe op suïcide is doorgaans ook wijdverbreid.

Hoe beïnvloedt de geschiedenis van een cultuur rouwrituelen?

In het algemeen zijn rouwrituelen vrij conservatief en door de geschiedenis bepaald, ze veranderen langzaam.

Hoe worden de doden herdacht in de culturen die je hebt onderzocht?

Bekend is Día de los Muertos in Latijns-Amerika. Een variant daarvan bestaat ook op het platteland in China. In het Westen komt de herdenking van de doden tijdens Allerheiligen langzaam in zwang. Maar kaarsjes aansteken en namen voorlezen hier is een wereld van verschil met het uitbundige en humorvolle feest bij met name sommige inheemse gemeenschappen in Mexico. In weer andere culturen, wereldwijd, worden lijken en schedels opgegraven, wat ook een vorm van herdenken is.

Welke verschillen in rouwperiodes zie je tussen culturen?

Lastig om in zijn algemeenheid te zeggen. Verschil is vaak wel de geoorloofde zichtbaarheid van de rouw. In veel culturen mag je het gedurende een bepaalde periode door kleding en gedrag laten zien, waardoor men er rekening mee kan houden. Bij sommige inheemse gemeenschappen heb je bovendien de zogeheten rouwopheffingsfeesten. Zoals in Suriname bij de Caraïb.

Welke rol spelen verhalen en mythes in de kijk op de dood?

In veel culturen kom je het oversteken van de rivier tegen. In de Griekse mythologie moet de dode eerst een rivier oversteken om het dodenrijk te bereiken. Ander voorbeeld is de as-verstrooiing in stromend water na een Hindoestaanse uitvaart. Ook kraaien staan universeel voor de aankondiging van ellende en de dood. Vandaar de titel *Kraaienmars*. Wie de kraaienmars blaast geeft daarmee figuurlijk het startsein aan de dragers – de kraaien – om te gaan lopen. Dat doe je door te overlijden.

Hoe verschilt de rol van familie in rouwrituelen per cultuur?

Dat is sterk afhankelijk van de familie en de specifieke etnische groep. Kort door de bocht gezegd: ook in culturen waar de familie de organisatie, het afleggen en de begrafenis traditioneel zelf doet, wordt dit steeds vaker uitbesteed. Dit komt door de commercialisering van de uitvaartwereld. Maar je zult in *Kraaienmars* kunnen lezen, dat bepaalde bevolkingsgroepen, ook bij jou om de hoek, een klein deel nog steeds zélf willen doen.

Kruitdam bij Afro-Surinaamse uitvaart

Over Karin

Karin Anema (1955) is schrijfster en journaliste. Met groot inlevingsvermogen en met oog voor sprekende details verdiept zij zich vooral in gesloten culturen. Van haar verschenen elf boeken, waaronder *De groeten aan de koningin*, *Mexicaanse sneeuw*, *Anders dan Afrika* en *De laatste grens*, dat genomineerd werd voor de Bob den Uylprijs. *Vandaag koop ik alle kleuren – het levensverhaal van een man en zijn psychoses* is in het Duits vertaald en Karin is co-maker van een bijbehorende VR-installatie. *Boegwater – leven op de binnenvaart* werd eveneens genomineerd voor de Bob den Uylprijs en is vertaald. Daarna verschenen nog *De wet van de stilte – reis door Colombia* waar ook een gelijknamige podcastserie bij hoort, *Diepe Zakken – op fietssafari voor het goede doel* en *Kraaienmars – de dood in verschillende culturen*. Over haar boeken geeft ze inspirerende colleges en lezingen met beeld en video. Voor meer informatie ga naar karinanema.com.

Foto: Charlotte van der Kooij

Hoe worden begrafenissen en crematies anders uitgevoerd vergeleken met Nederland?

Zó verschillend dat dit niet in een kort antwoord te vatten is, maar wel in een boek. Vandaar *Kraaienmars*.

Welke impact hebben culturele rouwrituelen op een gemeenschap?

Ze kunnen zorgen voor het bestendigen en verstevigen van familiebanden en van solidariteit binnen een gemeenschap. Maar evengoed en even vaak kan het – in alle culturen – zorgen voor verwijdering en conflicten. Spanningen komen zowel binnen de (relatief gesloten) uitvaartwereld voor als onder nabestaanden. Daarvan kwam ik soms verbluffende voorbeelden tegen.

Zijn er culturen die de dood vieren? Hoe ziet dat eruit?

Bijvoorbeeld Afro-Surinamers en Ghanezen vieren het leven dat geweest is. Het betekent niet dat er geen verdriet is, maar dat verdriet, spirituele rust en feesten samengaan. Zij vieren het voorbijgeleefde met

muziek, dans en eten. Soms dagenlang. In Ghana en de Bijlmer zijn ieder weekend dit soort feesten. Daarna blijven de doden een belangrijke rol spelen. Zij kunnen alsnog het leven van de nabestaanden positief of negatief beïnvloeden. Het is dus ook in het belang van henzelf om de uitvaart zo goed en uitvoerig mogelijk te doen. En belangrijk: de uitbundigheid van het dure feest laat evenredig de status van de familie zien.

Wat hoop je dat lezers leren van je boek over de dood in verschillende culturen?

Met *Kraaienmars* ontdek je de weergalozes rijkdom in de omgangsvormen met de dood van gewone mensen, dichtbij huis en ver weg. Ik hoop dat er daarmee meer verbinding komt bij multiculturele groepen in onze samenleving. In het jachtige kant-en-klare leven van velen zal het bovendien een moment van bezinning zijn over de betekenis van het leven én van de dood. Lezers krijgen bovendien inzicht in de ‘onzichtbare en onmisbare beroepen’ zoals grafdelvers, schouwartsen, balsemiers en afleggers. Wat beweegt hen? Ook kan het lezers aanzetten tot zelfonderzoek. Bijvoorbeeld over het idee ‘voor eeuwig jong en sterven is niet te doen’. Misschien zouden we onze sterfelijkheid kunnen gaan herwaarderen. Omdat je doodgaat, krijgt je leven betekenis. Alles is vergankelijk. Leven en dood gaan samen, zijn onlosmakelijk verbonden. Op basis van mijn ervaringen in de wereld zie ik het leven niet als een punt, niet als een chronologische baksteen van de wieg tot het graf, maar als een traject dat samen met de dood loopt. De impact van *Kraaienmars* zou ook een aanmoediging kunnen zijn voor ‘goed genoeg’. Doe ik het wel goed? Een (innerlijke) vraag die velen bekend in de oren klinkt. Als je de heel verschillende manieren uit het boek hebt gelezen, besef je dat je niet hoeft te streven naar aanpassing aan strikte regels, maar het iets losser kunt nemen, waardoor een uitvaart vooral heel eigen wordt. *Kraaienmars* zou ook het gesprek op gang kunnen brengen bij mensen die het onderwerp nog te eng vinden. Laat je verrassen, verbazen. Want of je het wilt of niet, de dood is een universeel thema. ‘Arm en rijk zijn voor de dood gelijk.’ ‘De dood heeft geen kalender.’

Hoe kijken we in Nederland naar de dood vergeleken met andere landen?

In het Westen is de dood binnen de geneeskunde een ondergeschoven kindje. Artsen weten bar weinig van de dood. ‘Ik weet het niet’ bestaat niet. De dood zou een wezenlijk onderdeel van de geneeskunde moeten zijn.

Is het belangrijk dat er op scholen meer aandacht komt voor het omgaan met de dood?

Zeker, in de TikTok-wereld en de wereld van mooie plaatjes waar voor verval, ouderdom en de dood geen plek is. Leonardo da Vinci zei het al: ‘Terwijl ik dacht

Ecuador, de dood hoort bij het leven

bezig was te leven, was ik bezig te leren sterven.’ En Seneca: ‘Het hele leven is nodig om te leren leven en te leren sterven.’ Kortom, het leven en de dood zijn een groot mysterie, die een plek verdienen op scholen.

Welke Nederlandse tradities rond de dood zijn uniek?

Een traditie is niet snel uniek. Een voorbeeld: het afdekken van spiegels en reflecterende oppervlakken als iemand gestorven is. Eerst dacht ik dit alleen bij sommige families in Surinaamse gemeenschappen tegen te komen, zowel bij Hindoestanen als Afro-Surinamers. Maar in Nederland kwam het vroeger ook voor. En op nog meer plekken in Europa. Ander voorbeeld: bij het dansend dragen van de kist hoor je familie soms zeggen ‘op deze manier hebben we er een unieke uitvaart van gemaakt’, maar het komt steeds vaker voor. Ik heb er zo’n vier meegemaakt en – hoe indrukwekkend ook – in zekere zin was het meer van hetzelfde.

Doe mee en win
Uitgeverij Scriptum heeft een exemplaar van het boek *Kraaienmars* van Karin Anema, beschikbaar gesteld om te verloten. Wil jij meedoen? Stuur een e-mail naar info@onkruid.nl en laat weten waarom jij kans wilt maken op het boek. Inzenden kan tot en met 30 november a.s. *Kraaienmars* / Karin Anema / Uitgeverij Scriptum / ISBN: 9789463193030 / € 22,50